

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

СВІДЕРСЬКА ГАЛИНА МИРОСЛАВІВНА

УДК 37.015.3+159.922.7

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ
РОЗВИТКУ ЧУЙНОСТІ
У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Татенко Віталій Олександрович,
Інститут соціальної та політичної психології
АПН України,
головний науковий співробітник лабораторії
методології психосоціальних
та політико-психологічних досліджень

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Боришевський Мирослав Йосипович,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка
АПН України,
завідувач лабораторії психології особистості
ім. П.Р.Чамати

кандидат психологічних наук, доцент
Кириленко Таїса Сергіївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри загальної та організаційної
психології, Заслужений працівник освіти України

Захист відбудеться 17 червня 2009 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано « ____ » травня 2009 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Соціально-економічні проблеми, що їх уже тривалий час переживає Україна, закономірно висувають на перший план питання матеріального життя громадян, що не може не відбиватися на стані духовності суспільства, не впливати певним чином на моральну атмосферу в ньому. На сьогодні духовні цінності опинилися якщо не на маргінесах суспільного буття, то залишаються хіба що в полі зору професіоналів – гуманітаріїв, творчої інтелігенції, духовенства, а також декларуються у програмних документах і гаслах політичних партій, особливо під час виборів.

У повсякденних взаєминах ми все більше відчуваємо дефіцит безкорисливості, доброти, щирості, чуйності, стаємо свідками “зубожіння душі людини, незважаючи на її інтелектуальне зростання” (І.Д.Бех). Як свідчать психолого-педагогічні дослідження, вже у дошкільному віці спостерігаються прояви егоїстичності, байдужості, неувважності до емоційного стану іншої людини. Тільки десять-двадцять відсотків старших дошкільнят готові виявити чуйність до слабших за себе, без зовнішніх спонукань надати допомогу, добровільно розділити чийсь труднощі (О.Л.Кононко). Вивчення гуманних якостей дітей шкільного віку свідчать, що лише частині учнів притаманні тактовність, доброзичливість, безкорисливість, співчутливість. Значна частина школярів повсякденно не виявляє турботи, піклування, не надає допомоги тим, хто її потребує, не співпереживає (О.М.Пархоменко). Суспільний та педагогічний досвід показує, що сьогодні назріла необхідність включення у навчально-виховний процес дієвої системи морально-етичного виховання підрастаючого покоління, внутрішнім ядром якої має бути формування загальнолюдських цінностей – гуманності, милосердя, толерантності і обов’язково чуйності – морально-психологічної якості, яка є однією із фундаментальних характеристик людини як соціальної істоти.

Актуальність проблеми виховання чуйності в дітей підтверджують дані емпіричних досліджень сучасних педагогів та психологів (В.О.Білоусової, Л.П.Виговської, В.А.Киричок, Г.І.Онищенко, О.М.Пархоменко, О.П.Саннікової, А.В.Суценка, Є.А.Шовкомуд та інших), які засвідчують, що повсякденні міжособистісні стосунки часто є пасивно-гуманними, тобто турбота про ближнього декларується як важлива та необхідна, проте насправді ставлення до іншої людини є формальним, бюрократичним, бездіяльним чи маніпулятивним. Практично всі школярі визнають себе чуйними, проте у реальних життєвих ситуаціях насправді не співчують, не виявляють доброзичливості, тактовності, не надають потрібної допомоги.

Аналіз наукових джерел із проблеми чуйності свідчить як про недостатню її розробленість у психологічній науці, так і про недостатню уживаність даного терміну в науковому обігу. До сьогодні проблема чуйності, її формування та розвитку не була предметом спеціального психологічного дослідження, чуйність не розглядалася як самостійна психологічна категорія. Наукові праці присвячувались вивченню близьких феноменів, зокрема: дослідженню феномену емпатії (О.О.Бодальов, Т.В.Василишина, Л.П.Виговська, Т.П.Гаврилова, Ю.Б.Гіппенрейтер, Л.П.Журавльова, О.Д.Кайріс, Т.Д.Карягіна, І.М.Коган, Є.Н.Козлова, М.М.Обозов, А.Б.Орлов, К.Роджерс, О.П.Саннікова,

А.С.Сичевський, Л.П.Стрелкова, М.В.Удовенко, Т.І.Федотюк, О.Я.Фенина, М.А.Хазанова), гуманізації міжособистісних стосунків (В.В.Абраменкова, Ш.О.Амонашвілі, В.О.Білоусова, О.О.Бодальов, В.А.Киричок, В.М.М'ясищев, О.М.Пархоменко, О.В.Столяренко, Є.В.Суботський, В.О.Сухомлинський, А.В.Сущенко, Г.Я.Ясякевич), формуванню моральних почуттів, моральних ставлень, моральної поведінки (Г.М.Бреслав, М.Г.Іванчук, Т.С.Кириленко, О.Л.Кононко, О.І.Кульчицька, Т.П.Лаврентьева, О.О.Смірнова, Ю.О.Приходько, В.Г.Утробіна, В.М.Холмогорова, О.П.Штихалюк, П.М.Якобсон), вихованню духовних і гуманістичних цінностей, почуття цінності іншої людини (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, І.О.Білецька, В.В.Лопатинська).

У контексті вищевказаних досліджень проблема чуйності частково розглядалася у дошкільній педагогіці та психології (В.В.Абраменкова, О.Л.Кононко, В.К.Котирло, О.І.Кульчицька, Л.М.Проколієнко, А.М.Резек, Л.П.Стрелкова, О.Томей). Окремі її аспекти знайшли своє відображення у наукових працях, присвячених молодшому шкільному та підлітковому віку (А.А.Валантінас, О.М.Вержиховська, Т.П.Гаврилова, О.В.Гудима, В.А.Киричок, І.М.Коган, Н.О.Шевченко, В.І.Кротенко, А.С.Сичевський). У той же час відсутні спеціальні наукові розробки з проблеми чуйності та її розвитку в учнів старшого шкільного віку, не зважаючи на те, що рання юність визнається віком емоційної сприйнятливості, «сердечного розуміння», зростання здатності до співпереживання, вміння «тонко відгукуватися на рух душі» іншої людини (М.Й.Варій, Є.П.Ільїн, А.О.Реан, П.М.Якобсон). На сьогодні не тільки не існує загальноприйнятої теорії чуйності, а й не виділені критерії, згідно з якими можна її ідентифікувати й оцінити рівень її сформованості; не виявлені чинники, що визначають її розвиток на тому чи іншому етапі онтогенезу, зокрема, у ранньому юнацькому віці.

Таким чином, соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів проблеми чуйності та її розвитку в учнів старшого шкільного віку зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження **“Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання та виховання у системі народної освіти». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 13 від 22 червня 2006 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол №10 від 26 грудня 2006 року).

Мета роботи полягає у теоретичному та експериментальному дослідженні психологічних особливостей розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці, у виявленні психолого-педагогічних чинників, що визначають розвиток чуйності на даному етапі онтогенезу, та доведенні принципової можливості формування чуйності у старшокласників.

В основу нашого дослідження було покладено наступні **припущення**:

1) ранній юнацький вік є сензитивним для розвитку чуйності як морально-психологічної якості особистості;

2) сутнісними чинниками розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці є: сформованість в учнів моральної самосвідомості, гуманістичних цінностей, розвиненість емпатійності, доброзичливості, турботливості, належний рівень культури спілкування;

3) існує актуальна психолого-педагогічна потреба і реальна можливість цілеспрямованого формування чуйності у ранньому юнацькому віці.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези було поставлено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати стан розробки проблеми чуйності у науковій літературі та сформулювати вихідні теоретичні засади дослідження.

2. Визначити структурні компоненти, критерії оцінки, показники та рівні розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці.

3. З'ясувати психолого-педагогічні чинники, що визначають розвиток чуйності на даному етапі онтогенезу.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати в експерименті програму розвитку чуйності в ранньому юнацькому віці.

Об'єкт дослідження: чуйність як морально-психологічна якість особистості.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних, емпіричних та статистичних методів: аналізу, синтезу та узагальнення представлених у науковій літературі матеріалів щодо сучасного стану досліджуваної проблеми; методи групової бесіди, анкетного опитування, спостереження, метод експертних оцінок, метод незалежних характеристик. На різних етапах дослідження використовувалися такі психодіагностичні методики: «Рівень розвитку здібності адекватно розуміти невербальну поведінку» В.О.Лабунської, «Шкала емпатійного відгуку» А.Меграбіана та Н.Епштейна, «Шкала прийняття інших» В.Фейя, методика «Ціннісні орієнтації» М.Рокича, «Шкала доброзичливості» Д.Кемпбела. В основу дослідження був покладений метод психолого-педагогічного експерименту, що складався з констатувального, формувального та контрольного етапів.

Обробка експериментально отриманих даних здійснювалась із використанням методів математичної статистики: кореляційного аналізу за коефіцієнтом лінійної кореляції Пірсона, визначення достовірності відмінностей за допомогою Q-критерію Розенбаума, U-критерію Манна-Уїтні, G-критерію знаків, T-критерію Вілкоксона, χ^2 - критерію Пірсона.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: фундаментальні положення про сутність та закономірності морально-психологічного розвитку особистості в онтогенезі, зокрема у ранньому юнацькому віці, та психолого-педагогічні засади сприяння такому розвитку (Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, В.В.Давидов, Я.Л.Коломінський, І.С.Кон, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, Д.Й.Фельдштейн, Н.В.Чепелева); наукові положення про вчинок та вчинкову

природу психічного (М.М.Бахтін, І.Д.Бех, О.М.Леонт'єв, Т.С.Кириленко, І.П.Маноха, В.А.Роменець, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко), погляд на людину як суб'єкта психічної активності (К.О.Абульханова, А.В.Брушлинський, З.С.Карпенко, С.Л.Рубінштейн, О.Б.Старовойтенко, В.О.Татенко, І.С.Якиманська), наукові положення про природу та сутність емпатії (О.О.Бодальов, В.В.Бойко, Т.В.Василишина, Л.П.Виговська, Т.П.Гаврилова, Ю.Б.Гіппенрейтер, Н.Ейзенберг, Л.П.Журавльова, В.І.Кротенко, В.О.Лабунська, С.М.Максимець, К.Роджерс, А.С.Сичевський, Л.П.Стрелкова, М.Хофман, І.М.Юсупов), положення про роль активних методів навчання в особистісному зростанні індивіда (І.В.Вачков, Л.В.Долинська, Ю.М.Ємельянов, Л.А.Петровська, Т.С.Яценко).

База дослідження. Дослідження психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці проводилося на базі Тернопільського педагогічного ліцею. В експериментальній роботі були задіяні 200 учнів десятих-одинадцятих класів, 75 батьків і 40 учителів ліцею. До експертного оцінювання були залучені 30 практичних психологів загальноосвітніх закладів м. Тернополя та студенти-магістри психолого-педагогічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка (15 осіб).

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційної роботи:

- *Уперше* виділено й описано структурні компоненти чуйності (когнітивний, емоційний, поведінковий) та рівні розвитку даної морально-психологічної якості у ранньому юнацькому віці (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький); встановлено психолого-педагогічні чинники, які визначають розвиток чуйності у ранньому юнацькому віці (сформованість моральної самосвідомості старшокласників, розширення системи їх ціннісних орієнтацій за рахунок прийняття гуманних цінностей, актуалізація емпатійності учнів; сформованість у них здатності до прийняття іншої людини, розвиток доброзичливості, культури спілкування (виховання тактовності, ввічливості), розвиток турботливості; а також гуманно-особистісний підхід учителя у вихованні учнів та адекватне поєднання навчально-виховної роботи школи із впливом сім'ї на моральний розвиток старшокласника); розроблено та науково обґрунтовано програму розвитку чуйності на даному етапі онтогенезу;

- *Розширено та доповнено* зміст морально-психологічного поняття «чуйність» на основі проведеного етимологічно-семантичного аналізу, знання про психологічні особливості розвитку та прояву чуйності на різних етапах життя людини;

- *Дістало подальший розвиток* розуміння детермінант і процесу формування морально-психологічних якостей особистості у ранньому юнацькому віці.

Практичне значення роботи. Комплекс діагностичних методик для визначення рівня сформованості чуйності у ранньому юнацькому віці та система роботи з розвитку чуйності як інтегральної морально-психологічної якості особистості може бути використана шкільними психологами, педагогами у роботі з учнями старших класів. Результати проведеного теоретичного та експериментального дослідження феномену чуйності можуть бути використані у навчальних курсах «Загальна психологія» (тема «Характер. Формування якостей

характеру»), «Вікова психологія» (теми «Емоційний розвиток дитини в дошкільному віці», «Особливості емоційної сфери молодшого школяра», «Соціально-емоційний розвиток підлітка», «Психологічні особливості спілкування у ранній юності»), «Концептуальні підходи до психологічної допомоги особистості в кризових ситуаціях» (тема «Психологія горя та втрати») для студентів педагогічних та психологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Тернопільського педагогічного ліцею (довідка №250 від 01.07.2008р.), Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка №01/143 від 05.02.2009р.) та психолого-педагогічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка (довідка №278-33/03 від 10.03.2009р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідались автором, обговорювались та отримали схвалення на засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова (2005-2008 рр.), звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів НПУ імені М.П.Драгоманова (2006-2008 рр.). Результати дисертаційної роботи було представлено у доповідях на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку громадянськості особистості» (Херсон, 2006), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта, розвиток і самореалізація молоді в умовах гуманізації суспільства» (Рівне, 2007), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Кам'янець-Подільський, 2007), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку громадянськості особистості» (Кременець, 2008), на регіональному науково-практичному семінарі «Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в Європейський освітній простір» (Тернопіль, 2007).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати експериментального дослідження і висновки відображені у 7 одноосібних публікаціях автора, серед яких 6 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, матеріали конференції.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 305 найменувань (із них 12 іноземною мовою) та 19 додатків. Робота містить 20 таблиць і 10 рисунків на 13 сторінках. Основний зміст дисертації викладений на 182 сторінках комп'ютерного набору. Повний обсяг дисертації становить 244 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотези і завдання, вказано методи дослідження, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, подано дані про обсяг та структуру роботи.

У першому розділі *«Теоретичні засади дослідження проблеми чуйності»* представлено філософсько-психологічні підходи до проблеми чуйності на основі аналізу наукових джерел, проведено ґрунтовне етимологічно-семантичне дослідження поняття «чуйність» та розглянуто особливості розвитку та прояву даної морально-психологічної якості в онтогенезі.

Логіко-історичний аналіз проблеми чуйності у відповідних наукових працях дозволяє констатувати, що сутнісний зміст даного морально-психологічного феномену може бути розкритий і конкретизований шляхом звернення до понять «симпатії», «співчуття» (Б.Спіноза, Д.Юм, А.Сміт, Г.Спенсер, А.Сутерланд, П.Кропоткін, М.Владиславлев, О.Лазурський, Д.Сьоллі, Ф.Тома), «морального почуття» (Е.Шефтсбері, Ф.Хатчесон), «співпереживання», «співстраждання» (І.Кант, Ф.Ніцше, Ж.Руссо, А.Шопенгауер), «вчування» (Т.Ліппс), які розроблялися впродовж історії у релігійних вченнях, філософії, етиці, естетиці до ХІХ століття, та категорію «емпатії» (Е.Тітченер, К.Роджерс, Л.Мерфі, Н.Ейзенберг, М.Хофман), що стала об'єктом дослідження психологічної науки, починаючи з ХХ століття.

Етимологічний аналіз поняття чуйності засвідчує, що його формування відбувалось у напрямку розширення змісту слова «чути» - від основного значення «сприймати на слух» до розуміння «відчувати психологічний стан іншого, чути прохання про допомогу, реагувати на нього». Семантичний аналіз поняття «чуйності» в українській, російській, білоруській, польській, болгарській, словацькій, англійській, італійській, іспанській та французькій мовах розкриває чуйність як інтегральну особистісну якість, котра передбачає уважність до психологічного стану іншої людини, доброзичливість, делікатність, тактовність, сердечність, співчуття, співстраждання, привітність, люб'язність, ввічливість та турботливість. Таке тлумачення чуйності зустрічаємо і в сучасних наукових психологічних та педагогічних працях. Так, Л.О.Сологуб наголошує, що найважливішою особливістю чуйності є вміння ставити себе на місце інших, бачити в них подібних собі, розуміти їхній емоційний стан, надавати активну безкорисливу допомогу, полегшувати тяжкі почуття інших людей, виявляючи при цьому такт, культуру почуттів, доброзичливість. О.М.Вержиховська зазначає, що чуйність характеризує внутрішнє ставлення особистості до оточуючих і передбачає співпереживання з іншими людьми їхніх радощів, потреб, страждань, бажань; уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, думок і почуттів; розуміння мотивів їхньої поведінки; тактовне ставлення до їх самолюбства, гордості. На її думку, чуйність тісно пов'язана з повагою, скромністю, співчуттям, довірою, великодушністю, благородством, шляхетністю. На такі складові чуйності, як вміння швидко і правильно визначити настрій, психологічний стан іншої людини, прийти їй на допомогу у скрутну хвилину, бути уважним, чемним і ввічливим, тактовним, турботливим, здатним переживати, хвилюватися за долю іншої людини, вміти розділити радощі, горе та біль, бути нетерпимим до зла, жорстокості, байдужості вказують і інші науковці, зокрема І.О.Білецька, О.В.Гудима, М.В.Костюченко, В.І.Скутіна, О.В.Столяренко. Узагальнення вищевказаних підходів до розуміння феномену чуйності дозволяє визначити чуйність як інтегральну морально-психологічну якість, що характеризує ставлення

людини до іншої людини і передбачає: уміння розуміти її душевний стан, здатність бути тактовною, делікатною, ввічливою, доброзичливою до неї, вміння підтримати, виявити співчуття, співпереживання, здатність піклуватися про її потреби, запити і бажання, надавати необхідну практичну допомогу.

У науковій літературі зустрічаються випадки ототожнення термінів «чуйність» та «емпатія». Проведене нами теоретичне дослідження даного питання дозволило виявити істотні відмінності, що існують між цими поняттями. Так, на відміну від емпатії як суто психологічного явища, чуйність є морально-психологічною, вчинковою категорією. Вчинок-чуйність – це міра участі однієї людини в житті іншої: у її справах, клопотах, особливо у її самопочутті (І.Д.Бех). Чуйність виникає та формується у комунікативній взаємодії й може існувати та виявлятися тільки до конкретної людини, тоді як об'єктом емпатії може бути не тільки інша людина, а й антропоморфний предмет, літературний персонаж, сам суб'єкт емпатії, а також тварини, рослини, доквілля у цілому, життєві події минулого суб'єкта емпатії та події можливого майбутнього (Н.Б.Берхін, Т.П.Гаврилова, М.М.Обозов, О.А.Орищенко, О.П.Саннікова, Т.І.Федотюк, О.Я.Фенина). Крім того, виникнення чуйності передбачає позитивне ставлення до людини, в той час як емпатія може включати нейтральну або й негативну реакцію суб'єкта на душевний стан іншого (В.А.Лабунська, С.В.Молчанов, О.П.Саннікова).

Таким чином, проведений аналіз поняття «чуйності» дозволив зробити висновок, що чуйність є інтегральною морально-психологічною якістю особистості, яка проявляється в: емпатійності (здатності людини безпосередньо відчувати психологічний стан іншого та адекватно відгукуватись на нього, намагаючись полегшити або розділити його через вияв співчуття та співпереживання), доброзичливості (здатності людини виражати добре ставлення, приязнь), тактовності та ввічливості (умінні поводитися з іншими обережно, не ображаючи та не принижуючи їхню гідність, проявляючи люб'язність, чемність, дотримуючись суспільних правил поведінки) та турботливості, наданні практичної допомоги (уважності до потреб інших людей і прояві піклування про них).

Чуйність формується в ході індивідуального розвитку особистості, у процесі зростання досвіду її спілкування та взаємодії з іншими людьми. У вихованні даної морально-психологічної якості кожний етап онтогенезу є важливим. Однак саме рання юність як період реалізації потреби у духовній близькості з іншими (А.В.Мудрик), вік емоційної сензитивності (А.О.Реан, П.М.Якобсон) та час, коли моральна спрямованість набуває особистісно орієнтованого інтраіндивідуального характеру і передбачає звернення морально-етичних питань насамперед до себе (І.Д.Бех, Л.І.Божович, Б.С.Братусь, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв), є сензитивним періодом для розвитку чуйності. Водночас у ранньому юнацькому віці розвиток даної морально-психологічної якості особистості ефективно відбуватиметься тоді, коли у навчально-виховному процесі будуть враховуватися певні психолого-педагогічні чинники. Представлені положення лягли в основу розробки програми дослідження чуйності у ранньому юнацькому віці.

У другому розділі *«Емпіричне дослідження чуйності та чинників її розвитку у ранньому юнацькому віці»* розкрито особливості програми емпіричного дослідження чуйності та чинників її розвитку у старшокласників,

наведено результати дослідження кожного компонента чуйності та визначено рівні розвитку даної морально-психологічної якості в учнів старших класів, виділено та обґрунтовано психолого-педагогічні чинники, які є визначальними для розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці.

Структурно чуйність розглядалася в єдності когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Когнітивний компонент характеризує морально-психологічну компетентність людини - сформованість системи знань про чуйність (уявлення про феномен чуйності, здатність висловлювати на основі цих знань моральні судження, оцінки; знання обставин і способів вияву чуйного ставлення до інших); уявлення про себе як чуйну людину; прагнення бути чуйним і керуватися у власному житті даною моральною цінністю; уміння адекватно розуміти психологічний стан інших, їхню невербальну поведінку. Емоційний компонент є показником ставлення до іншої людини як такої, що потребує чуйності. Це ставлення проявляється у прийнятті цієї людини, доброзичливості до неї та здатності емпатійно відгукуватися на її душевний стан, намагаючись полегшити його або розділити через вияв співчуття, співпереживання. Поведінковий компонент наочно демонструє чуйність у поведінці школяра у відповідних життєвих ситуаціях, уміння вибрати найбільш адекватний спосіб поводження з іншою людиною - тобто виявляти тактовність, ввічливість, проявляти діяльну турботу про неї.

У кожному структурному компоненті чуйності ми виокремили ті показники, які є визначальними для її прояву і за якими можна оцінити сформованість чуйності у старшокласників. Це зокрема: адекватність розуміння невербальної поведінки, розвиненість емпатії, сформованість прийняття іншої людини, розвиненість доброзичливості, тактовності, ввічливості та турботливості. Відтак, враховуючи виділені показники та критерії оцінки чуйності, для дослідження розвитку когнітивного компоненту ми застосували: метод анкетування, групові бесіди з учнями, написання творів-мініатюр на задану тему, методику В.О.Лабунської «Рівень розвитку здібності адекватно розуміти невербальну поведінку» та методику М.Рокича «Ціннісні орієнтації». Особливості розвитку емоційного компоненту чуйності учнів десятих-одинадятих класів досліджувалися за методиками: «Шкала прийняття інших» В.Фейя, «Шкала доброзичливості» Д. Кемпбела та «Шкала емпатійного відгуку» А.Меграбіана і Н.Епштейна. Для вивчення рівня розвитку поведінкового компоненту чуйності у старшокласників застосували метод незалежних характеристик та використали експериментальну методику «Турботливість», розроблену нами відповідно до завдання дослідження.

На основі вищевказаних критеріїв оцінки чуйності були визначені наступні рівні розвитку даної морально-психологічної якості: низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий. За результатами емпіричного дослідження когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів чуйності було проведено узагальнений аналіз розвитку даної інтегральної морально-психологічної якості та обчислено відсотковий розподіл старшокласників за рівнями її розвитку. Так, низьким рівнем розвитку чуйності характеризуються 6,5% учнів, які є неуважними, байдужими до душевного стану оточуючих людей. Вони мають

низький рівень емпатійності, доброзичливості, прийняття інших. Часто бувають невічливими, нетактовними. Дуже рідко з власної ініціативи надають допомогу іншим – як правило, за умови зовнішнього примусу з боку дорослих. Рівень розвитку чуйності нижче середнього мають 25,0% старшокласників, які є уважними до душевного стану тільки окремих людей, найбільш значимих для них; вони не завжди емпатійно відгукуються на психологічний стан іншої людини, рідко виявляють готовність допомогти, проявити піклування. У міжособистісних стосунках бувають недостатньо тактовними і доброзичливими, а ввічливість виявляють тільки до конкретних людей. Для 40,0% школярів із середнім рівнем розвитку чуйності характерні: уважність до психологічного стану іншої людини, вміння відчувати його особливості, відтінки, помічати зміни у настрої та поведінці. Однак чуйність вони проявляють переважно до близьких людей, з якими перебувають у хороших стосунках, їхній емпатійний відгук виявляється у жалості та висловленні співчуття. У найближчому оточенні такі учні доброзичливі та ввічливі, однак турботливість проявляють епізодично, не в останню чергу при нагадуванні чи натяку з боку дорослих. Рівень розвитку чуйності вище середнього відмічається у 23,0% старшокласників, які не тільки уважні до інших людей та здатні правильно зрозуміти їхні емоційні прояви, а й вміють адекватно відреагувати на їх душевний стан, проявляючи жалість і співчуття. У них високий рівень прийняття інших людей, вони ввічливі, доброзичливі; вміють правильно передбачати можливу реакцію іншої людини на свої слова і вчинки, однак коли ображають іншого, не завжди готові взяти на себе відповідальність за свою поведінку, рідко просять вибачення. Високий рівень розвитку чуйності демонструють лише 5,5% учнів, які вміють помічати і розуміти душевні стани інших людей та адекватно реагувати на них, проявляючи не тільки співчуття, а й співпереживання. Їхня допомога, турбота поширюються на всіх, хто її потребує, в тому числі на незнайомих людей. Вони вміють обрати найбільш психологічно доцільні й ефективні у практичному відношенні способи вияву чуйності. Таким чином, за результатами дослідження більше 70% школярів мають середній, нижче середнього та низький рівні розвитку чуйності. Одержані дані засвідчують, що існує необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку чуйності у старшокласників.

Дослідження чуйності на етапі констатувального експерименту послужило основою для з'ясування чинників, які впливають на становлення даної морально-психологічної якості у ранньому юнацькому віці. Так, аналіз даних дослідження когнітивного компоненту чуйності підтвердив припущення про те, що одним із психологічних чинників розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці є сформованість моральної самосвідомості, тобто наявність в учнів морально-етичних знань та уявлень про категорію чуйності, існування відповідних моральних переконань, які дозволяють їм розуміти й аналізувати життєві ситуації, котрі вимагають вияву чуйності. Наступним психологічним чинником, який сприяє розвитку чуйності, є розширення системи ціннісних орієнтацій старшокласників за рахунок прийняття ними гуманних цінностей. Так, отримані в ході констатувального експерименту емпіричні дані засвідчили, що учень не лише повинен розуміти значення моральної категорії «чуйність» і необхідність її дотримання у міжособистісних стосунках. У нього має бути розвинуте бажання,

прагнення бути чуйним, потреба керуватися у власному житті даною моральною цінністю. У свою чергу, аналіз результатів дослідження емоційного компоненту чуйності у старшокласників дав підстави стверджувати, що чим ширшою є палітра емоційних переживань учнів, спрямованих на прийняття іншої людини, вміння емпатійно відгукуватися на її психологічний стан (бути уважним, співчутливим, зацікавленим у душевному благополуччі іншого), тим більшою є вірогідність вияву чуйного ставлення школяра до оточення. Зроблений висновок підтвердився результатами кореляційного аналізу показників розвитку всіх компонентів чуйності за коефіцієнтом лінійної кореляції К.Пірсона (табл. 1).

Таблиця 1

Матриця кореляційного аналізу показників когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів чуйності у старшокласників

	Емпатія	Роз. нев. повед.	Прийн інших	Доброз	Такт	Ввічл	Турбот	Чуйн
Емпатія	1							
Роз.нев. п	0,651969	1						
Прийн. ін	0,470136	0,385571	1					
Доброз.	0,488419	0,381075	0,45195	1				
Такт.	0,598471	0,581697	0,48316	0,435919	1			
Ввічл.	0,481857	0,514999	0,29300	0,317516	0,598273	1		
Турбот.	0,449536	0,499718	0,28421	0,293236	0,545454	0,47472	1	
Чуйність	0,7501	0,756608	0,6207	0,616247	0,825678	0,73442	0,73751	1

Результати значущі на рівні $p \leq 0,01$

Найбільш тісний кореляційний зв'язок виявився у таких парах показників, як «емпатія - чуйність» ($r=0,75$, при $p \leq 0,01$), «емпатія – розуміння невербальної поведінки» ($r=0,65$, при $p \leq 0,01$), «емпатія - тактовність» ($r=0,59$, при $p \leq 0,01$). Досить високі кореляційні зв'язки і в наступних парах показників: «емпатія - доброзичливість» ($r=0,48$, при $p \leq 0,01$), «емпатія - ввічливість» ($r=0,48$, при $p \leq 0,01$), «емпатія – прийняття інших» ($r=0,47$, при $p \leq 0,01$) та «емпатія - турботливість» ($r=0,44$, при $p \leq 0,01$). Прослідковується також значущий взаємозв'язок між чуйністю старшокласників та їхнім прийняттям інших людей ($r=0,62$, при $p \leq 0,01$). Тобто чим вищий рівень розвитку прийняття в учнів, тим більшою є їхня схильність до вияву чуйного ставлення. Зрозуміло, якщо учень приймає людину, він не тільки позитивно, доброзичливо ставиться до неї, про що можна судити за статистично значущим позитивним кореляційним зв'язком у парі «прийняття інших – доброзичливість» ($r=0,45$, при $p \leq 0,01$), а й намагається емпатійно реагувати на її психологічний стан (взаємозв'язок «прийняття інших - емпатія» на рівні $r=0,47$, при $p \leq 0,01$), поводячи себе тактовно («прийняття інших - тактовність» на рівні $r=0,48$, при $p \leq 0,01$), ввічливо («прийняття інших - ввічливість» на рівні $r=0,29$, при $p \leq 0,01$) та виявляючи турботливе ставлення («прийняття інших - турботливість» на рівні $r=0,28$, при $p \leq 0,01$). Високий позитивний кореляційний взаємозв'язок існує також між доброзичливістю та чуйністю учнів старших класів ($r=0,61$, при $p \leq 0,01$). Таким чином, аналіз результатів дослідження емоційного компоненту чуйності дозволив констатувати, що психологічними чинниками розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці виступають: актуалізація

емпатійності школяра; сформованість прийняття іншої людини та сформованість доброзичливості.

На основі кореляційного аналізу показників поведінкового компоненту чуйності встановлено, що визначальним чинником для розвитку чуйності старшокласників є оволодіння ними культурою спілкування, котра виявляється у тактовному поведженні з іншими, у дотриманні норм ввічливості, люб'язності. Так, прослідковується тісний взаємозв'язок між чуйністю і тактовністю ($r=0,82$, при $p \leq 0,01$) та чуйністю і ввічливістю ($r=0,73$, при $p \leq 0,01$). Тобто від того, наскільки учень володіє тактовністю, делікатністю, наскільки відчуває особливість ситуації спілкування, наскільки вміє поводитися, враховуючи обставини, в яких перебувають співрозмовники, почуття, котрі вони переживають, настільки можна говорити про рівень розвитку його чуйності. У свою чергу, аналіз отриманих даних емпіричного дослідження поведінкового компоненту чуйності також демонструє, що необхідною умовою розвитку чуйного ставлення старшокласників один до одного є така організація спільної практичної діяльності, котра спрямована на турботу про інших. Підтвердженням цього факту є високий позитивний кореляційний зв'язок між розвитком турботливості та чуйності учнів ($r=0,73$, при $p \leq 0,01$).

Оцінка розвитку чуйності педагогів проводилась за тією ж схемою, яка використовувалася для дослідження чуйності старшокласників. Це дало змогу встановити кореляційні зв'язки між розвитком чуйності учителів та учнів за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції К.Пірсона. Так, за результатами дослідження існує пряма залежність між проявами чуйності педагогів і старшокласників ($r=0,31$, при $p \leq 0,05$). Кореляційний аналіз результатів дослідження розвитку когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів чуйності в педагогів і учнів також засвідчив наявність позитивного зв'язку між чуйністю вчителів та турботливістю учнів ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$), між тактовністю педагогів та прийняттям школярами інших людей ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$). Здатність педагога проявляти турботу про учня, допомагати йому, тобто виявляти емоційну чи практично-діяльну підтримку, знаходиться у прямому кореляційному зв'язку із доброзичливістю старшокласника ($r=0,33$, при $p \leq 0,05$), його ввічливістю ($r=0,32$, при $p \leq 0,05$) та чуйністю ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$). Розвиток чуйності учнів залежить також від того, наскільки педагоги є тактовними з ними ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$), наскільки здатні вони піклуватися про своїх вихованців, допомагати їм, виявляти до них власне турботливе ставлення ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$). Тобто відносини між учителем і учнем позначаються на всіх соціальних зв'язках у житті вихованця, на всіх міжособистісних взаєминах. Саме тому важливим педагогічним чинником, без дотримання якого не може бути вихована чуйність у взаєминах, є особистісно-гуманістичний підхід учителя до учня.

Дослідження розвитку чуйності батьків і результати проведеного кореляційного аналізу між розвитком усіх компонентів чуйності у старшокласників та їхніх батьків за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції К.Пірсона засвідчили, що від ввічливої поведінки батьків залежить емпатія учнів ($r=0,22$, при $p \leq 0,05$) та здатність молодих людей проявляти турботу ($r=0,22$, при $p \leq 0,05$). Між іншими показниками кореляційні зв'язки виявилися незначущими.

Тому, віддаючи належне сім'ї як важливому інституту становлення особистості, зауважимо, що в ранньому юнацькому віці шкільне середовище має більше засобів для впливу на розвиток чуйності в учнів. Однак ми вважаємо, що при адекватному поєднанні зусиль батьків і вчителів цей вплив набуває сильнішого і більш результативного спрямування.

Таким чином, результати дослідження дають підстави стверджувати, що психолого-педагогічними чинниками, визначальними для розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці, є: сформованість моральної самосвідомості старшокласників, розширення системи їх ціннісних орієнтацій за рахунок прийняття гуманних цінностей, актуалізація емпатійності учнів; сформованість у них здатності до прийняття іншої людини, розвиток доброзичливості, культури спілкування (виховання тактовності, ввічливості), розвиток турботливості; а також гуманно-особистісний підхід учителя у вихованні учнів та поєднання навчально-виховної роботи школи із впливом сім'ї на моральний розвиток старшокласника. Врахування зазначених чинників розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці у міжособистісній взаємодії з учнями позитивно впливатиме, за нашими припущеннями, на формування даної морально-психологічної якості на цьому етапі онтогенезу.

У третьому розділі *«Формування чуйності у ранньому юнацькому віці»* теоретично обґрунтовується програма формувального експерименту з розвитку чуйності у старшокласників, розглядаються змістовні та процесуальні аспекти тренінгу формування чуйності в учнів старших класів, розкриваються особливості роботи з педагогами та батьками. Подано результати апробації експериментальної програми розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці, представлено дані порівняння експериментальної та контрольної груп після завершення формувального експерименту.

Розробка й апробація авторської програми розвитку чуйності здійснювалась на етапі формувального експерименту впродовж 2007-2008 навчального року в Тернопільському педагогічному ліцеї. Експеримент був спрямований на з'ясування можливостей формування чуйності в учнів старших класів у спеціально організованих умовах навчально-виховного процесу. Перевірка ефективності впливу розвивальної програми забезпечувалася формуванням експериментальної (n=16) та контрольної (n=18) груп. Теоретико-методологічною основою формувального експерименту виступили наукові положення про вчинок і вчинкову природу психічного та погляд на людину як суб'єкта психічної активності, суб'єкта вчинку, згідно з якими вчинок є унікальним особистісним утворенням, що репрезентує цілісність людської свідомості, самосвідомості й практичної дії та є визначальним показником і мірою морально-духовного розвитку особистості, оскільки будь-яка моральна якість формується у відповідному вчинку і проявляється та закріплюється в ньому. У своєму повноцінному вираженні вчинок – це водночас і акція духовного розвитку індивіда, і творення моральних цінностей (В.А.Роменець).

Програма формувального експерименту включала в себе: участь старшокласників у психологічному тренінгу «Я – чуйна людина», проведення тренінг-семінарів із учителями, батьками та перевірку можливості послідовного і

цілеспрямованого впливу зазначених методів на процес розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці. Тренінгова програма розвитку чуйності в учнів складалася із п'ятнадцяти занять, які відбувалися один раз на тиждень. Кожне з них було розраховане на 1 годину 20 хвилин, усього 18 годин. Учасниками тренінгу були 16 старшокласників, які й склали експериментальну групу. Тренінг-семінари з учителями включали в себе 4 заняття («Уміння бути чуйним», «Що таке емпатійність», «Прийняття іншої людини», «Така необхідна допомога»), які передбачали проведення тематичних міні-лекцій, бесід, виконання психологічних вправ та ігор. Заняття відбувалися два рази на тиждень, у них взяли участь 15 учителів ліцею. Тренінг-семінари з батьками проводилися двічі на місяць (4 заняття по 1 годині) і включали анкетування, тематичні бесіди, психологічні вправи, психодіагностичні методики. Загалом у цій роботі були задіяні 40 батьків.

Система тренінгових занять із старшокласниками, педагогами та батьками була спрямована на актуалізацію у їхній свідомості проблеми чуйного ставлення до іншої людини, на гуманізацію взаєностосунків «учень - учень», «учитель - учень», «батьки - дитина» та розвиток необхідних практичних навичок виявляти власну чуйність. Залучення педагогів до участі у тренінг-семінарах дозволило зосередити їхню увагу на проблемі чуйного ставлення до вихованців, сприяло здобуттю учителями необхідної теоретичної інформації про природу чуйності, її структурну будову та особливості прояву в системі спілкування «педагог - учень», забезпечило набуття учителями практичних умінь у визначенні психологічного стану школяра, здатності виявляти розуміння, доброзичливість, прихильність до старшокласників, надавати їм необхідну допомогу, сприяло розвитку здатності учителів розглядати власну поведінку в педагогічних ситуаціях не лише зі своєї точки зору, а й з точки зору учня. Проведення психолого-педагогічних заходів із батьками сприяло підвищенню їх психолого-педагогічної поінформованості, грамотності у питаннях виховання чуйності, допомагало їм усвідомлювати необхідність чуйного ставлення до дітей, потребу будувати спілкування у родині на засадах доброти, розуміння, прийняття і турботи.

Результати експерименту засвідчили можливість цілеспрямованого формування чуйності у старшокласників, а також ефективність розробленої програми. Учні, які були учасниками тренінгової групи і склали експериментальну групу, продемонстрували вищий рівень розвитку чуйності у порівнянні зі школярами контрольної групи, в якій значущої динаміки не було зафіксовано (табл. 2). Так, в експериментальній групі після проведення формувального експерименту в 37,5% учнів було виявлено високий рівень розвитку чуйності у порівнянні з 6,25% старшокласників до роботи у тренінговій групі. 25,0% школярів характеризуються рівнем розвитку чуйності вище середнього порівняно з 12,5% учнів до формувального експерименту. Зменшилась кількість дітей, у яких був зафіксований середній рівень розвитку даної морально-психологічної якості – після експерименту їх стало 25,0%, а до експерименту цей показник досягав 37,5%. Кількість учнів із рівнем розвитку чуйності нижче середнього також змінилась, оскільки відсотковий показник до експерименту із 31,25% зменшився до 12,5%. Відбулися зміни і в низькому рівні розвитку чуйності – так, до експерименту було

12,5% дітей із низьким рівнем розвитку чуйності, а після експерименту їх стало 0%.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика рівнів розвитку чуйності у старшокласників експериментальної та контрольної груп до і після формульовального експерименту

Рівні розвитку чуйності	Експериментальна група n = 16				Контрольна група n = 18			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	1	6,25	6	37,5	1	5,6	1	5,6
Вище середнього	2	12,5	4	25,0	4	22,2	4	22,2
Середній	6	37,5	4	25,0	10	55,5	11	61,0
Нижче середнього	5	31,25	2	12,5	2	11,1	1	5,6
Низький	2	12,5	0	0	1	5,6	1	5,6

Достовірність позитивних змін, що відбулися у розвитку чуйності учнів експериментальної групи, підтверджується опрацюванням отриманих даних за допомогою методів математичної статистики, зокрема, G-критерію знаків (типовий зсув позитивний, достовірний, $G_{емп} < G_{кр}$), T-критерію Вілкоксона (типовий зсув позитивний, достовірний, $T_{емп} < T_{кр}$) та критерію χ^2 Пірсона ($\chi^2_{емп} > \chi^2_{кр(0,01)}$). Порівняння отриманих даних після формульовального експерименту в контрольній та експериментальній групах із використанням U-критерію Манна-Уїтні доводить наявність статистично достовірних позитивних змін, що відбулися в експериментальній групі у порівнянні з контрольною групою, в якій значущої динаміки не прослідковується (середній ранг EG становить 361, середній ранг KG=234, $U < U_{кр(0,01)}$).

Робота у тренінговій групі сприяла розвитку всіх показників чуйності. Зокрема, після формульовального експерименту учні експериментальної групи продемонстрували вищий рівень розвитку емпатії (за U-критерієм Манна-Уїтні середній ранг EG=361, середній ранг KG=234, $U < U_{кр(0,01)}$), прийняття інших (за U-критерієм Манна-Уїтні середній ранг EG=350,5, середній ранг KG=244,5, $U < U_{кр(0,01)}$), доброзичливості (за U-критерієм Манна-Уїтні середній ранг EG=393,5, середній ранг KG=201,5, $U < U_{кр(0,01)}$), тактовності, ввічливості та турботливості (в усіх зазначених показниках за G-критерієм знаків типовий позитивний зсув, напрямок якого не є випадковим).

Експериментальне доведення ефективності розроблених заходів та статистично вірогідне підвищення рівня розвитку чуйності у старшокласників

експериментальної групи вказує на можливість і необхідність впровадження даної програми з розвитку чуйності у роботу шкільної психологічної служби. Цілеспрямоване і систематичне проведення такої системи роботи у загальноосвітньому закладі можна розглядати як умову ефективного формування чуйності у ранньому юнацькому віці.

Проведене дослідження підтвердило висунуті гіпотези та дозволило сформулювати наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснений теоретичний аналіз проблеми чуйності, проведене експериментальне дослідження особливостей її розвитку у ранньому юнацькому віці, обґрунтовано психолого-педагогічні чинники, які визначають цей розвиток на даному етапі онтогенезу, розроблено й представлено результати апробації комплексної програми формування чуйності у ранньому юнацькому віці.

1. Логіко-історичний аналіз проблеми чуйності у відповідних наукових працях дозволяє констатувати, що сутнісний зміст цього морально-психологічного феномену може бути розкритий і конкретизований шляхом звернення до понять «жалості», «співстраждання», «морального почуття», «симпатії», «вчування», які розроблялися у релігійних вченнях, філософії, етиці, естетиці до XIX століття, та категорію «емпатії», що стала об'єктом дослідження психологічної науки, починаючи з XX століття. Етимологічний аналіз поняття «чуйності» засвідчує, що дана категорія утворилася внаслідок розширення змісту слова «чути» - від основного значення «сприймати на слух» до розуміння «відчувати душевний стан іншого, чути прохання про допомогу, реагувати на нього». Семантичний аналіз поняття «чуйності» в українській, російській, білоруській, польській, болгарській, словацькій, англійській, італійській, іспанській та французькій мовах розкриває чуйність як інтегральну особистісну якість, котра передбачає уважність до психологічного стану іншої людини, доброзичливість, делікатність, тактовність, співчуття, співстраждання, привітність, люб'язність, ввічливість та турботливість.

2. У руслі нашого дослідження чуйність визначається як морально-психологічна якість особистості, що характеризує ставлення людини до інших людей і виявляється в емпатійності (здатності людини безпосередньо відчувати психологічний стан іншого та адекватно відгукуватись на нього, намагаючись полегшити або розділити його через вияв співчуття та співпереживання), доброзичливості (здатності людини виражати добре ставлення, приязнь), тактовності, ввічливості (умінні поводитися з іншими обережно, не ображаючи та не принижуючи їхню гідність, проявляти люб'язність, чемність, дотримуватись суспільних правил поведінки) та турботливості, наданні практичної допомоги (уважності до потреб інших людей, прояву піклування про них).

3. Розвиток чуйності в онтогенезі відбувається поступово і залежить від соціальних і культурних умов, у яких живе і виховується дитина, досвіду спілкування, якого вона набуває. У розвитку чуйності кожний віковий період є важливим. Однак саме рання юність як час становлення моральної самосвідомості, цілеспрямованого формування моральних переконань, реалізації потреби у духовній близькості з іншими є сензитивним періодом для розвитку чуйності як

стійкої особистісної риси. Рівень сформованості даної морально-психологічної якості молодій людині визначатиме її поведінку на усіх наступних етапах життя.

4. Основними структурними компонентами чуйності є когнітивний, емоційний та поведінковий. Когнітивний компонент утворюють: теоретичні уявлення людини про природу і сутність чуйності, вміння правильно розуміти психологічний стан іншої людини, її поведінку, прагнення бути чуйним, керуватися у житті даною моральною цінністю. Емоційний компонент - це ставлення до іншої особистості як такої, що потребує вияву чуйності; воно проявляється у прийнятті, доброзичливості та емпатійності. Поведінковий компонент характеризує здатність старшокласника до практичного прояву чуйності на рівні вчинку у відповідних життєвих ситуаціях – уміння виявляти тактовність, ввічливість, піклуватися про оточуючих, надавати їм дієву та безкорисливу допомогу.

5. Критеріями оцінки розвитку чуйності визначені: адекватність розуміння невербальної поведінки іншої людини (когнітивний компонент), сформованість емпатії, прийняття іншої людини, доброзичливості (емоційний компонент) та розвиненість тактовності, ввічливості, вміння турбуватися про інших (поведінковий компонент). Чуйність може характеризуватися різними рівнями розвитку (низьким, нижче середнього, середнім, вище середнього, високим). За результатами проведеного емпіричного дослідження чуйності у ранньому юнацькому віці більшість старшокласників характеризується середнім рівнем розвитку чуйності, вагомий відсоток учнів мають рівень розвитку чуйності нижче середнього. Вибірковість у проявах чуйного ставлення до значущих і незначущих осіб, до «своїх» і «чужих», епізодичність у виявах доброзичливості, ввічливості, тактовності, наданні допомоги є тими аргументами, які свідчать про необхідність цілеспрямованої роботи з формування чуйності у старшокласників в умовах навчально-виховного процесу.

6. Визначальними для розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці є наступні психолого-педагогічні чинники:

- сформованість моральної самосвідомості, тобто наявність в учнів морально-етичних знань та уявлень про феномен чуйності, існування відповідних моральних переконань, які дозволяють старшокласникові розуміти та аналізувати власні життєві ситуації, що вимагають вияву чуйності;
- розширення системи ціннісних орієнтацій учнів за рахунок прийняття ними гуманістичних цінностей;
- розвиток емпатійності школярів, сформованість доброзичливого ставлення, готовності до прийняття іншої людини;
- практичне оволодіння старшокласниками культурою спілкування, яка виявляється у тактовному поведінні, у дотриманні норм ввічливості;
- виховання в юнаків та дівчат готовності до вчинку чуйності, вміння турбуватися про іншого, надавати йому конкретну допомогу;
- особистісно-гуманістичний підхід учителя до учня;
- конструктивне поєднання навчально-виховної роботи загальноосвітнього закладу із сімейним вихованням чуйності у школярів.

7. Формування чуйності у ранньому юнацькому віці є принципово можливим, про що свідчить експериментальне запровадження спеціально розробленої програми формувального впливу, що включає в себе активні методи групової роботи – тренінг-семінари для педагогів, тематичні бесіди з елементами тренінгових вправ для батьків та психологічний тренінг для старшокласників. Комплексна робота з формування чуйності у ранньому юнацькому віці із врахуванням психолого-педагогічних чинників розвитку даної морально-психологічної якості особистості сприяє актуалізації у свідомості старших школярів проблеми чуйного ставлення до іншої людини та забезпечує розвиток здатності вчинково виявляти власну чуйність у життєвих ситуаціях, тобто бути емпатійним, доброзичливим, тактовним, ввічливим, здатним безкорисливо турбуватися про іншу людину.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне розв'язання складної та багатопланової проблеми чуйності. В процесі роботи виокремився ряд напрямків, кожен із яких може стати предметом самостійного дослідження, зокрема, врахування гендерних аспектів у розвитку та проявах чуйності, дослідження особливостей впливу літератури й мистецтва, а також засобів масової інформації на формування чуйності в дітей тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Свідерська Г.М. До визначення морально-психологічної сутності поняття «чуйність» / Г.М.Свідерська // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка / ред. С.Д.Максименко]. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 6. – С.257-263.

2. Свідерська Г.М. Психологічні особливості розвитку та прояву чуйності в онтогенезі / Г.М.Свідерська // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2006. – №15 (39). – С.71-76.

3. Свідерська Г.М. Морально-психологічний феномен чуйності / Г.М.Свідерська // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. – Т. IX, част. 5. – К., 2007. – С.346-353.

4. Свідерська Г.М. Співчуття та співпереживання як морально-психологічні феномени людського буття / Г.М.Свідерська // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2007. – № 20 (44). – С.53-59.

5. Свідерська Г.М. Чуйність у ранньому юнацькому віці: психологічний аспект / Г.М.Свідерська // Психологічні перспективи - 2007. – Вип. 9. – С.59-65.

6. Свідерська Г.М. Емпіричне дослідження чуйності у ранньому юнацькому віці / Г.М.Свідерська // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. – Т. X, част. 4. – К., 2008. – С. 536-545.

7. Свідерська Г.М. Чуйність як морально-психологічний компонент професійної культури вчителя / Г.М.Свідерська // Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в Європейський освітній простір: матеріали

регіонального науково-практичного семінару (Тернопіль, 22-23 травня 2007 р.). – Тернопіль: Тернопіл.націонал.пед.ун-т ім. В.Гнатюка, 2007. – С.30-32.

АНОТАЦІЇ

Свідерська Г.М. Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук, спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2009.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню проблеми чуйності та психолого-педагогічних чинників її розвитку у ранньому юнацькому віці.

У роботі представлено узагальнені результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми чуйності, здійснено етимологічно-семантичний аналіз поняття «чуйність» та розглянуто особливості прояву чуйності на різних етапах онтогенезу. Виділено структурні компоненти чуйності (когнітивний, емоційний, поведінковий), рівні розвитку даної морально-психологічної якості у ранньому юнацькому віці (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький), встановлено психолого-педагогічні чинники, які визначають розвиток чуйності на даному етапі онтогенезу (сформованість моральної самосвідомості учнів, розширення системи ціннісних орієнтацій старшокласників за рахунок прийняття ними гуманних цінностей, актуалізація емпатійності школярів; сформованість у них прийняття іншої людини, доброзичливості, турботливості, розвиток культури спілкування (виховання тактовності, ввічливості), гуманно-особистісний підхід учителя у вихованні учнів та конструктивне поєднання навчально-виховної роботи школи із впливом сім'ї на моральний розвиток старшокласника).

Доведено, що чуйність у ранньому юнацькому віці можна формувати шляхом розвитку її структурних компонентів із врахуванням відповідних психолого-педагогічних чинників засобами соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: чуйність, компоненти чуйності, розвиток чуйності, рівні розвитку чуйності, психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності, ранній юнацький вік, психологічна програма розвитку чуйності.

Свидерская Г.М. Психолого-педагогические факторы развития отзывчивости в раннем юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук, специальность 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2009.

Диссертационная работа посвящена изучению проблемы отзывчивости и психолого-педагогических факторов ее развития в раннем юношеском возрасте. В работе представлены обобщенные результаты теоретического анализа научной литературы по проблеме отзывчивости, произведен этимологический и семантический анализ понятия «отзывчивость», рассмотрены особенности проявления отзывчивости на разных этапах онтогенеза. Выделены структурные компоненты отзывчивости, уровни развития данного нравственно-психологического качества в раннем юношеском возрасте; установлены психолого-педагогические факторы, которые определяют развитие отзывчивости на данном этапе онтогенеза.

Разработана комплексная программа формирования отзывчивости в раннем юношеском возрасте и представлены результаты ее апробации.

Отзывчивость рассматривается в исследовании как интегральное морально-психологическое качество личности, которое характеризует ее отношение к окружающим и проявляется во внимательности к психическому состоянию других, умении сочувствовать, сопереживать, проявлять доброжелательность, тактичность, быть вежливым по отношению к окружающим людям, уметь заботиться о них, оказывать им необходимую помощь. Отзывчивость формируется в процессе индивидуального развития личности, возрастания ее опыта общения и взаимодействия с другими людьми. В воспитании этого нравственного качества важен каждый этап онтогенеза, однако именно ранняя юность как период реализации потребности в духовной близости с другими и время целенаправленного формирования моральных убеждений выступает сензитивным периодом для развития отзывчивости. Основными структурными компонентами отзывчивости выделены когнитивный, эмоциональный и поведенческий. Когнитивный компонент образуют теоретические представления человека о природе отзывчивости, умение правильно понимать психологическое состояние другого человека, его поведение; стремление быть отзывчивым, руководствоваться этой моральной ценностью. Эмоциональный компонент рассматривается в работе как отношение к другому, который нуждается в отзывчивости, и проявляется в его принятии, доброжелательном отношении к нему, эмпатии. Поведенческий компонент характеризует способность индивида к практическому проявлению отзывчивости в жизненных ситуациях – умение проявлять тактичность, вежливость, заботиться об окружающих, оказывать им действенную и бескорыстную помощь.

Отзывчивость может иметь разные уровни развития. Результаты эмпирического исследования отзывчивости в раннем юношеском возрасте показали, что большинство старшеклассников имеет средний и ниже среднего уровни развития отзывчивости. У значительного числа учащихся, которые принимали участие в эксперименте, были обнаружены избирательность в проявлении отзывчивости к значимым и незначимым людям, «своим» и «чужим». Доброжелательность, вежливость, тактичное отношение, оказание необходимой помощи проявлялись лишь эпизодически. Указанные факты послужили аргументами в пользу необходимости целенаправленной работы по формированию отзывчивости у старшеклассников в условиях учебно-воспитательного процесса.

В результате проведенного исследования отзывчивости у старшеклассников, учителей и родителей определены психолого-педагогические факторы развития этого нравственно-психологического качества в раннем юношеском возрасте. К ним относятся: сформированность нравственного самосознания, расширение системы ценностных ориентаций старшеклассников за счет принятия ими гуманистических ценностей, развитие эмпатии учеников, формирование готовности к принятию другого человека, доброжелательного отношения к нему; практическое овладение культурой общения, которая проявляется в тактичности, вежливости; воспитание у юношей и девушек заботливости, умения оказывать помощь, совершая соответствующие поступки; личностно-гуманный подход учителя к ученику и объединение воспитательной работы школы с семейным воспитанием отзывчивости

у школьников. Формирование отзывчивости в раннем юношеском возрасте возможно за счет целенаправленного внедрения в учебно-воспитательный процесс школы комплексной программы, которая включает активные методы групповой работы – тренинг-семинары для педагогов, тематические беседы с элементами тренинговых упражнений для родителей и психологический тренинг для старшеклассников. Работа по формированию отзывчивости в раннем юношеском возрасте с учетом психолого-педагогических факторов развития данного морально-психологического качества личности способствует актуализации в сознании юношей и девушек проблемы отзывчивости, а также содействует развитию необходимых практических навыков проявления отзывчивости в различных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: отзывчивость, компоненты отзывчивости, развитие отзывчивости, уровни развития отзывчивости, психолого-педагогические факторы развития отзывчивости, ранний юношеский возраст, психологическая программа развития отзывчивости.

Sviderska H. M. Psychological and Pedagogical Factors of the Development of Sensitivity at the Early Adolescent Age. – Manuscript.

Dissertation on acquiring an academic degree of candidate in Psychological Sciences, Speciality 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – М.Р. Драгоманов Национальный педагогический университет, Киев, 2009.

Dissertation deals with the problem of sensitivity and psychological and pedagogical factors of its development at the early adolescent age. The work contains theoretical generalization of the scientific problem of sensitivity that is realized in etymological and semantic analysis of the notion “sensitivity”. The peculiarities of the sensitivity’s manifestation at the different stages of ontogenesis have been considered in the paper. The structural components of sensitivity (cognitive, emotional, behavioral), levels of the progress of the given morally-psychological quality (high, above the average, average, below the average, low) at the early adolescent age have been defined. The psychological and pedagogical factors which determine the development of the sensitivity at the given stage of ontogenesis (the formation of the moral self-consciousness of the pupils, broadening of the valuable grasp of the senior pupils by their adoption of the humane value, the actualization of the empathy of the pupils; the formation of the pupils’ adoption of other people and benevolence, the development of the culture of the intercourse (upbringing tactfulness, politeness); the development of the solicitude; humane individual teacher’s approach to the pupils’ upbringing and adequate combination of educational and upbringing work of the school with the influence of the family on the senior pupils’ moral development) have been found out.

It has been proved that the sensitivity at the early adolescent age can be formed by means of the development of its structural components through the social and psychological training.

Key words: sensitivity, components of sensitivity, development of sensitivity, levels of the development of sensitivity, psychological and pedagogical factors of the development of sensitivity, early adolescent age, psychological program of the development of sensitivity.

Підписано до друку 30.04.2009. Формат 60x90/16.
Папір друкарський. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. №16

Видрук оригінал-макету:
Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2.